

MAGYAR ÁSATÁSOK A THÉBAI -400-AS SZÁMÚ SÍRBAN: AZ ÚJBIRODALMI SÍRTULAJDONOSOK

SCHREIBER GÁBOR, TIHANYI BALÁZS, VASÁROS ZSOLT

A tanulmány rövid áttekintést nyújt a thébai -400-as számú sírban végzett feltárásokról, amelyet az ELTE Egyiptológiai Tanszékének egyik kutatócsoportja (South Khokha Project) 2007 óta folytat a luxori nyugati parton fekvő el-Khokha dombon.

A thébai nekropoliszban zajló magyar ásatások története 1983-ban kezdődött, amikor Kákosy László koncessziós jogot kapott a TT (= Theban Tomb) 32-es számú sír feltárására. A sír késő újbirodalmi tulajdonosa, Dzsehutimesz többek között az *Eszna kormányzója* és *Amun magtárainak felügyelője* címeket viselte, s így kiemelten fontos személy lehetett korának közigazgatási és gazdasági apparátusában. Monumentális temetkezési helye a kiterjedt thébai temető központjában, az el-Khokha domb déli lejtőjén, a temető legkorábbi sziklasírjainak közvetlen szomszédságában található. Dzsehutimesz halotti emlékműve a Ramesszida kor (Kr. e. 1295–1069) ún. „templomsírjainak” egyik legkifinomultabb példája, melyek esetében a sír egyes építészeti elemeit a templomi előképekhez igyekeztek közelíteni. A 32-es számú sír három nagyméretű előudvarból, dekorált termek sorából álló kultuszkápolnából, egy spirálisan haladó, majd aknában végződő ún. lejtős folyosóból, s egy, az akna alján kialakított sírkamrából áll. A sír építményt az el-Khokha domb meredek oldalán vályogtéglából felépített piramis teszi teljessé. A 32-es számú sírban végzett munkáról eddig két ásatási monográfia jelent meg: az első kötet a sír építészeti és ikonográfiai programját,¹ míg a második a sírban és környezetében feltárt régészeti anyagot dolgozza fel.² Az Egyiptomi Arab Köztársaság Régészeti Hivatalával történő együttműködésnek köszönhetően 2009-ben a kairói Egyiptomi Múzeumban szervezett időszakos kiállítás révén lehetőség nyílt arra, hogy a TT 32-es, -61-es, 65-ös és 184-es számú sírokban zajló ásatások eredményeit a szélesebb közönségnek is bemutassuk. A kiállításon látható műtárgyakról analitikus igényű, angol³ és arab⁴ nyelven publikált katalógus jelent meg, a projekt részeként szervezett nemzetközi konferencia tanulmánykötetét pedig az egyiptomi Régészeti Hivatal adta ki.⁵

A TT 32-es, -61-es és -64-es számú sírokban végzett ásatással párhuzamosan az ELTE Thébai Régészeti Expedíciója keretén belül működő *South Khokha Project* 2007-ben koncessziós jogot nyert a Dzsehutimesz sírjától közvetlenül nyugatra található -400-as számú Ramesszida sír feltárására.⁶ A sírt 1984-ben a magyar régészeti expedíció fedezte fel, amikor az ásatás során megtalálták azt a másodlagos temetkezőhelyet, amelyen keresztül a Dzsehutimesz-sír lejtős folyosójáról megközelíthetők a -400-as számú sír belső termei. A felfedezést követően Kákosy László közölt egy vázlatos, Egyed Endre mérései alapján készült alaprajzot,

¹ Kákosy, László – Bács, Tamás A. – Bartos, Zoltán – Fábíán, Zoltán I. – Gaál, Ernő: *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)* (Budapest: Archaeolingua, 2004).

² Schreiber, Gábor: *The Mortuary Monument of Djehutymes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty* (Budapest: Archaeolingua, 2008).

³ Bács, Tamás A. – Fábíán, Zoltán I. – Schreiber, Gábor – Török, László (eds): *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo November 6, 2009 – January 15, 2010* (Budapest: Department of Egyptology, Eötvös Loránd University, 2009).

⁴ Schreiber, Gábor – Bács, Tamás A. – Fábíán, Zoltán I. – Török, László (eds): *Al-hafair al-magariya fi gabbana Tiba* [arabul] (Budapest: Department of Egyptology, Eötvös Loránd University, 2009).

⁵ Hawass, Zahi – Bács, Tamás A. – Schreiber, Gábor (eds.): *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities November 5, 2009* (Cairo: Supreme Council of Antiquities, 2011).

⁶ Az ásatási projekt az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásában részesült (OTKA sz. K105313).

amelyen már mindkét sírt feltüntették.⁷ Ugyanez a rajz szerepel Kákosy László egy évvel később publikált tanulmányában,⁸ amelynek megjelenése után a sír a -400-as számú jelölés alatt kerül be Friderike Kampp német egyiptológus sírkatalógusába.⁹ Ezt leszámítva, a sír az ásatások 2007-es megindulásáig teljes egészében ismeretlen maradt az egyiptológia számára.

A területen a munka a sír előudvarát és bejáratát borító, 5–6 méter magas feltöltés ásatásával kezdődött meg (1. kép). Ugyanebben az évben sikerült a tulajdonos legfontosabb címeit is azonosítani a feliratokban, aki az Amun-templom kincstárának és áldozati raktárának írnokaként működött, vagyis tulajdonképpen a közép-rétegbe tartozó hivatalnoknak számított a rendkívül kiterjedt templomgazdaság adminisztratív szervezetében. A -400-as számú sír homlokzatán található halotti sztélé szövegében olvasható további címe – Maat próféta – azt mutatja, hogy mindemellett magas rangú papi hivatal is betöltött Maat templomában, amely Észak-Karnakban, a kincstár közelében helyezkedett el. A sírtulajdonos nevét csak 2009-ben sikerült azonosítani a kultuszkápolna ún. kereszttermének egyik szövegében, illetve további feliratos kőtöredékeken, amelyek a sír kapuzataiból származnak. Innen tudjuk, hogy a -400-as számú sír egy bizonyos Khamin és felesége, Raia számára épült. A név a már említett, 2011-ben feltárt halotti sztélén is szerepel (2. kép), amely előtt egy több mint 200 kerámiaedényből álló, a temetés alkalmával elhelyezett depozit is előkerült.

A 2007 és 2013 között folytatott ásatások során az expedíció feltárta a sír mély előudvarát, a szokásos, T-alaprajzot mutató kultuszkápolnáját, az ún. lejtős folyosót, valamint azt a kora újbirodalmi sírkamrát, amit Khamin és felesége saját maga számára alakíttatott ki. Ezek mellett további, másodlagos akna- illetve kamrasírok is a sír részét képezik. A legkésőbbi ezek közül a Structure 2 jelű, a keresztteremből nyíló folyosós kamrasír, amely a császárkorban, feltehetőleg Traianus vagy Hadrianus alatt épült, és Antoninus Pius uralkodásáig használatban maradt.

Az építészeti jellegzetességek, az ikonográfiai program valamint a régészeti anyag alapján a -400-as számú sírt a Ramesszida korban, valószínűleg a kései 19. dinasztia, vagy a 20. dinasztia alatt építették. Ekkorra a Khokha-domb déli lejtőjét már jelentős mértékben beépítették, főként III. Thotmesz uralkodásá-

1. kép: A thébai -400-as számú sír előudvarát borító feltöltés ásatása (fotó: Tihanyi Balázs)

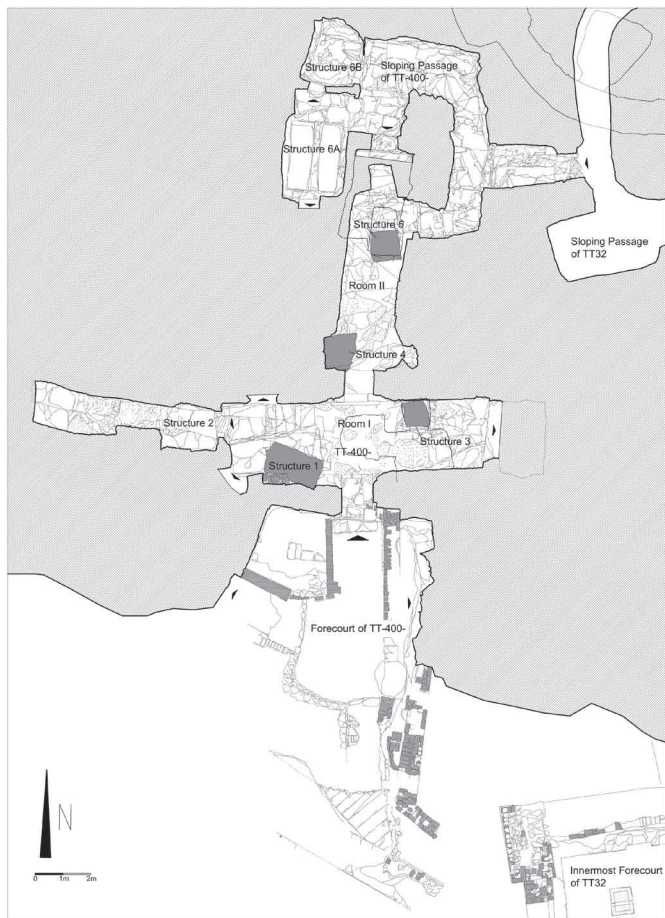

2. kép: Khamin halotti sztéléje a thébai -400-as számú sír homlokzatán (fotó: Tihanyi Balázs)

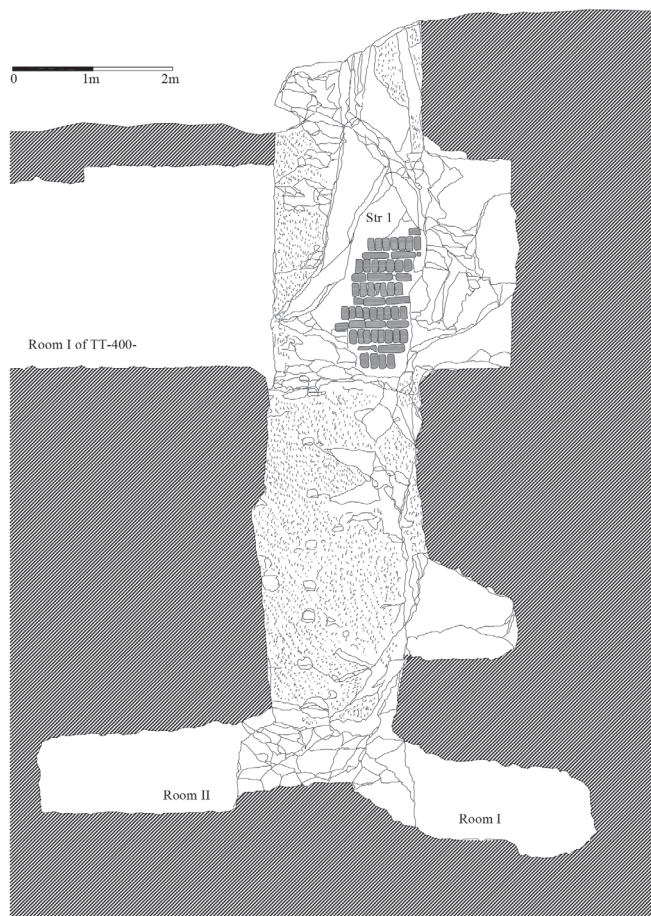
⁷ Kákosy, László: Ninth Preliminary Report on the Hungarian Excavation in Thebes; Tomb No. 32. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46 (1994), 22.

⁸ Kákosy, László: Ungarische Grabungen in TT 32. In: *Thebanische Beamtennekropole. Neue Perspektiven archäologischer Forschung. Internationales Symposium Heidelberg 9.-13. 6. 1993* (SAGA 12), eds Assmann, Jan et al. (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag, 1995), 50.

⁹ Kampp, Friederike: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie* (Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1996), 769. vö. *ibid.*, 223, Fig. 126.

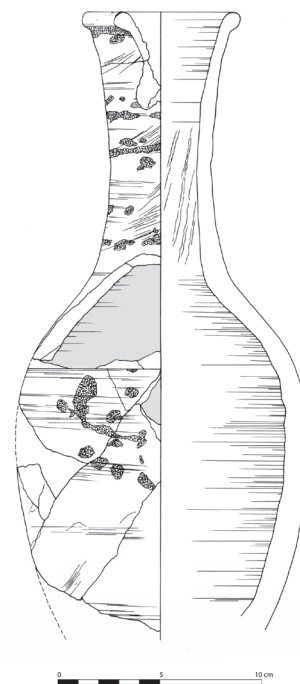
3. kép: A thébai -400-as számú sír alaprajza (2013)
(rajz: Vasáros Zsolt)

4. kép: A Structure 1 jelű sírakra metszete
(rajz: Vasáros Zsolt)

nak időszakában (Kr. e. 1479–1425). A kora újbirodalmi temető jelenlétét az magyarázza, hogy a domb közvetlen közelében épült fel az említett uralkodó halotti temploma. Ebből következően nem meglepő, hogy a -400-as számú sír nem kevesebb, mint hat 18. dinasztiai sírpítménnyel áll közvetlen kapcsolatban. A helyzetet jól szemlélteti a *Structure 1* jelű, kora újbirodalmi sírakna. Az akna a TT -400-as számú sír felett nyílik, és lényegében keresztülvágja Khamin sírja kereszttermének nyugati oldalát, majd továbbhaladva -9,5 méteres mélységnél éri el az alját (4. kép). Mivel a -400-as számú sír építésének idején a sírakna már létezett, a Ramesszida kori építők igyekeztek az előző használati fázis nyomait lehetőség szerint teljesen elrejtetni: feltöltötték az aknát a keresztterem padlószintjéig, a déli fal kitöréseit vályogtégla falazattal egészítették ki, a mennyezetet tátongó nyílást pedig egy félboltozattal próbálták lezárni. Ez az akna szintén III. Thotmesz uralkodása alatt készült az onnan származó leletek, elsősorban a kerámia alapján – különös tekintettel arra a vörös, fröcskölt mintával dekorált palackra, amely kifejezetten e korszakra jellemző típus (5. ábra).

A fenti sírakna mellett a Khamin-sír építőinek más akadályokkal is szembesülnie kellett, amelyek leküzdése egyedi megoldásokat eredményezett a sír kialakításánál. A késői Újbirodalom thébai sírjainak

5. kép: Edény vörös, fröcskölt dekorációval (rajz: Tihanyi Balázs)

6. kép: Paszer és felesége kanópuszedényei
(fotó: Tihanyi Balázs)

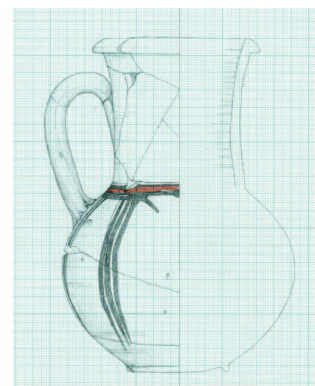
fontos eleme az ún. lejtős folyosó (az angol terminológiában *sloping passage*), amely a korszak sziklasírjaiban a kultuszkápolnát és a sírkamrát köti össze. A lejtős folyosók alakja és mérete rendkívüli variabilitást mutat: némelyek hossza a 60 métert is meghaladja. Mivel a -400-as számú sír lejtős folyosóján a 11–12. méternél 90 fokkal elfordul a tengely, egyértelműnek látszik, hogy az építők a folyosót nyugati irányban kívánták továbbépíteni, amelynek során véletlenül átszakadtak egy korábbi kamrarendszerbe (*Structure 6*). Ez a váratlan körülmény lehetetlenné tette az eredeti terv megvalósítását, s így Khamin kénytelen volt megelégedni azzal, hogy ezt a korábbi, a 18. dinasztiaiból származó kamrarendszert használja fel saját temetkezése számára.

A kamrák eredeti tulajdonosa egy bizonyos Paszer és felesége lehetett. A 2013-as ásatási szezon során sikerült részben rekonstruálni kanópuszedényeiket (6. kép), valamint Paszer kanópusztartó ládját (7. kép), melyeken a Halottak Könyve 151. fejezetéből vett rövid formulák szerepelnek. Nyilvánvalóan az ő temetkezéseikhez köthető még az a kora újbirodalmi kerámiaegyüttes, amelyből külön figyelmet érdemel egy kancsó ún. „barna- és vörösfestésű” díszítéssel (8.a kép), valamint két kisméretű, kő- és üvegedényeket imitáló palack (8.b-c kép).

A koporsóegyüttes részét képező ún. múmialapok¹⁰ (*mummy boards*) valamint a halotti figurák, az ún. usébtik

7. kép: Paszer kanópusztartó ládjája
(fotó: Tihanyi Balázs)

8a. kép: Kancsó ún. „barna- és vörösfestésű” díszítéssel
(fotó és ásatási rajz: Tihanyi Balázs)

8b-c. kép: Két kisméretű palack kő- és üvegedényeket imitáló dekorációval
(fotó: Tihanyi Balázs)

¹⁰ Múmialap: Az egyiptomi koporsóegyüttes legbelső eleme, amit közvetlenül a bandázsolt testre helyeznek, s – ellentétben a valódi koporsókkal – csak a test frontális oldalát takarja. Használata szélesebb körben a 19. dinasztia idején terjedt el, s egészen a korai 22. dinasztiaig használatban maradt. A múmialap készülhetett fából vagy cartonage-ból, morfológiai szempontból pedig beszélhetünk egy- illetve kétrészes múmialapokról. Utóbbi esetben a fejet és a mellét borító maszkot és a testet borító laprészt két önálló elemként helyezik a testre. A múmialapok dekorációja leggyakrabban a kortárs koporsótípusok díszítését követi.

9. kép: Halotti szobrocska Paenrenu usébtikészletéből
(fotó: Mátyus László)

10. kép: Khaemuaszet usébtidobozának keresztfedele (fotó: Tihanyi Balázs)

11. kép: Halotti szobrocska Amenmessze usébtikészletéből
(fotó: Mátyus László, rajz: Tóth Eszter)

12. kép: Szuti usébtidobozának keresztfedelei
(fotó: Tihanyi Balázs)

számából kiindulva feltételezhetjük, hogy a Ramesszida korban legalább nyolc személyt temettek a kamrarendszerbe. A sírtulajdonosok egyikét Paenrenunak hívták, akinek halotti szobrocskái (9. kép) és usébtidobozának egyik keresztfedele 2012-ben került elő, egy másik férfi – Khaemuaszet – feliratos dobozának töredékei mellett (10. kép).

A Ramesszida sírtulajdonosok közötti kapcsolat pontos jellegét további, a 2013-as szezonban feltárt tárgyak segítenek megérteni. Ezek egyike egy Amenmessze nevű férfi usébtikészletéből származó szobrocska (11. kép). A típusból az egiptológia eddig egyetlen példányt ismert, amely az amszterdami *Allard Pierson Museum* gyűjteményében található.¹¹ Mivel az elmúlt két szezon során az usébtí további négy példánya került elő, bizonyítható, hogy Amenmesszét a TT -400-as számú sírban temették el. Számunkra azonban most Amenmessze címe a legérdekesebb, ti. az Örök előjárója Amun kincstárában, amiből kiderül, hogy Amenmessze ugyanazon intézményben tevékenykedett, mint a sír tulajdonosa, Khamin. Ebben az időszakban Amun kincstára Észak-Karnakban működött; itt kezelték a hatalmas templomi gazdaság legértékesebb nyersanyag- és késztermékkészleteit.¹²

Amenmessze usébtifigurái mellett egy Szuti nevű férfi usébtidobozának két keresztfedele is előkerült a 2013-as ásatási szezon során (12. kép). A feliratokból kiderül, hogy Szuti Maat papja volt, vagyis ugyanab-

¹¹ van Haarlem, Willem: *Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum. Allard Pierson Museum Amsterdam II/1* (Amsterdam: Allard Pierson Museum, 1990), 39–40 (No. 9455).

¹² Vö. Grandet, Pierre: *Ramsès III. Histoire d'un règne* (Paris: Pygmalion/ Gérard Watelet, 1993), 235–236, 253–254.

ban a templomban látott el havi szolgálatot, ahol Khamin a próféta tisztségét töltötte be, s így a felső klérus tagjának számított. Érdeemes megjegyezni, hogy ez a Maat-templom a kincstár közvetlen szomszédságában, Észak-Karnakban helyezkedett el, melynek működtetésében a templom papsága fontos szerepet játszott.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a Ramesszida korban a -400-as számú sírba eltemetettek közül legalább három személy – Khamin, Amenmessze és Szuti – ugyanazokhoz az intézményekhez: a kincstárhoz és a Maat-templomhoz kötődött. Kollégák vagy családtagok voltak-e: nem tudjuk. A tényeket figyelembe véve ugyanakkor kijelenthető, hogy a sír eredetileg egy Észak-Karnakban dolgozó, adminisztratív és papi címeket is viselő csoport tagjainak temetkezőhelye volt.

AJÁNLOTT IRODALOM

BÁCS, TAMÁS ANTAL – FÁBIÁN, ZOLTÁN IMRE – SCHREIBER, GÁBOR – TÖRÖK, LÁSZLÓ (szerk.)
Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 6, 2009 – January 15, 2010. Budapest: Department of Egyptology, Institute of Classical Studies Eötvös Loránd University, 2009.

MANNICHE, LISE
The Tombs of the Nobles at Luxor. Cairo: American University in Cairo, 1989 (második kiadás).

MYNÁŘOVÁ, JANA – ONDERKA, PAVEL (szerk.)
Thebes. City of Gods and Pharaohs. Praha: Národní Muzeum, 2007.

STRUDWICK, NIGEL – TAYLOR, JOHN H. (szerk.)
The Theban Necropolis. Past, Present and Future. London: British Museum Press, 2003.

VLEEMING, SVEN P. (szerk.)
Hundred-Gated Thebes. Acts of the Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-roman Period (Papyrologica Lugduno-Batava 27). Leiden – New York – Köln: Brill, 1995.